

С.І. Гужанов,
кандидат філологічних наук, доцент
(Житомирський державний університет)

ФРАЗЕОЛОГІЯ ПОЕМИ О.Т. ТВАРДОВСЬКОГО "ВАСИЛИЙ ТЕРКИН"

У статті аналізуються особливості використання фразеологічних зворотів у мові поеми О.Т. Твардовського "Василий Теркин"

Стаття присвячена проблемі константності-варіантності фразеологізмів в поетичному мовленні. Проблема розглядалася в роботах В.Л. Архангельського, В.Н. Телія, О.М. Дібрової.

Головна мета поеми О.Т. Твардовського "Василий Теркин" [1] - підтримати бойовий дух солдата на війні, зігріти його душу у важкій боротьбі з фашистськими окупантами:

Я мечтал о сущем чуде:
Чтоб от выдумки моей
На войне живущим людям
Было, может быть, теплей.
("От автора", 3).

Іншою метою автора було його бажання доступності "книги про бійця" широкому колу читачів:

Пусть читатель вероятный
Скажет с книжкой в руке:
– Вот стихи, а всё понятно,
Всё на русском языке.
("От автора", 3).

Ці завдання багато в чому визначили форму поеми: довірливу розмову автора зі своїм читачем. Розв'язання цих завдань зумовило широке введення в мову поеми народної розмовної фразеології.

У мові поеми використані такі розмовні фразеологічні звороти, як: взять в работу, во весь рот, в ус не дуть, дать жизни, рыть землю (искать), как с куста, лежать лежнем, любо-дорого, на одной ноге, не с руки, ничего себе, свой парень, прийтись ко двору, подать рукой, сбиться с ног, смотреть в рот, себе дороже, гнуть спину, ухом не ведёт, хоть глаз коли і подібні, наприклад:

Балагуру смотрят в рот,
Слово ловят жадно.
("На привале")
Вот сейчас он с разворота
И начнёт. И жизни даст.
("Кто стрелял")
Чей кормилец, чей поилец,
Где пришёл по двору?
("Гармонь")

Серед розмовних фразеологізмів деякі тяжіють до просторічних, оскільки в їх складі наявне просторічне слово, або сполучення слів-компонентів створюють фразеологізм із "общим резко сниженным фразеологическим значением" [2: 202]: дать леща, дело дрянь, дрожь берёт, душу рвёт, пешком под стол ходил, с дуру, строить рожу і подібні, наприклад:

... и сам с испугу
Тёркин немцу дал леща...
("Поединок")
Ты пешком ходил под стол.
Он тогда уж был воякой.
("Генерал")

Стандартна виразність фразеологічних зворотів не завжди задовольняє автора, тому він нерідко змінює їх форму. Найчастіше в цьому випадку він замінює компоненти фразеологізму синонімами або словами, близькими за значенням, наприклад:

Переправа, переправа!
Пушки бьют в кромешной мгле.
(Порівн. з "тьма кромешная")
("Переправа").
А покамест суд да справа.
Пропотел солдат на славу.
(Порівн. з "пока суд да дело")
("В бане").

Делу время, час забаве.
Дорог Тёркин на войне.
(Порівн. з "делу время, потехе час").

У мові поеми широко використана видова трансформація дієслівних фразеологізмів, наприклад:

И хотя натёр бока,
Належался лежнем...
(Порівн. з "лежнем лежать")
("Тёркин пишет").

Кто судьбу свою и счастье
Испытал уже не раз.
(Порівн. з "испытывать судьбу")
("В наступлении").

З метою створення додаткової виразності автор розширює межі фразеологічних зворотів, включаючи до них додаткові слова, наприклад:

День идёт за ночью следом,
Подведём штыком черту.
("Про солдата-сироту").
Нет, товарищи, герою,
Столько лямку протащив,
Выходит теперь из строя?
("От автора", 2).

Для підсилення виразності фразеологічних зворотів автор вдається й до більш серйозних трансформацій, наприклад:

Не докажешь, что твоя
Нынче хата с краю.
(Порівн. з "моя хата с краю")
("О войне").
Третьи сутки кукиш кажет
В животе кишка кишке.
(Порівн. з "кишка кишке кукиш кажет")
("Бой в болоте").

Стислість віршованих рядків зумовила широке введення в мову поеми коротких за формою фразеологізмів. Це, по-перше, такі субстантивно-прийменникові фразеологічні звороти, як: без хлопот, в ответе, про запас, в придачу, в почёте, в охоту, до зарезу, на авось, на мази, на попятный, на славу, под статью, по пути, с дуру, с опаской, с ходу й подібних, наприклад:

Нынче мы в ответе
За Россию, за народ
И за всё на свете.
("О войне").
Ну, а если... на попятный,
То опять как рядовой?
("Дед и баба").

По-друге, це звороти, що складаються з самостійної частини мови з часткою не: не грех, не мёд, не резон і подібні, наприклад:

Генерал стоит над нами –
Оробеть при нём не грех.
("Генерал").
Вот что Тёркин: в одиночку
Не резон тебе идти.
("Генерал").

По-третє, це звороти, утворені за моделлю: частка не + прийменник + іменник: не в счёт, не к спеху, не в лад, не с руки й подібні, наприклад:

Я согласен на медаль.
На медаль. И то не к спеху.
("О награде").
Мне, по крайности, вначале
Днём соваться не с руки.
("Генерал").

По-четверте, це стійкі порівняння, створені за моделлю: порівняльний сполучник + прийменник + іменник: как без рук, как с куста, как по нотах, (один) как перст, (вскочил) как гвоздь, наприклад:

Вот что значит – парню счастье,
Глядь – и орден! Как с куста!
("Кто стрелял?").
- А пехота!
- Как по нотах шла пехота.
("В наступлении").

Віршована форма значною мірою зумовила введення в мову поеми еліптованих фразеологічних одиниць, серед яких утворені за допомогою скорочення (еліпсиса): нужды нет, на тебе, на попятный, хоть бы что, хоть куда й подібних, наприклад:

Ни в большом, ни в малом чине
На попятный ходу нет...
("Дед и баба").
Хоть бы что ребятам этим,
С места – в воду и в огонь.

("Гармонь").

Завдання досягнення більшої виразності під час скорочення фразеологізму зумовили мовний еліпсис деяких фразеологічних зворотів: в пот тебя и в дрожь (порівнює з "бросает в пот и дрожь"), свет пройди (свет пройди, нигде не сыщешь), как ни в чём ("как ни в чём не бывало"), слышал звон (слышал звон, да не знаешь, где он), курс прошёл ("прошёл курс наук"), наповал ("убить наповал"), до поры ("до поры до времени"), само собой ("само собой разумеется") і т.п., наприклад:

Глянул – в пот тебя и в дрожь:

Прут немецких тыща танков...

("На привале").

Снова где-то на задворках

Мёрзлый грунт боднул снаряд.

Как ни в чём Василий Тёркин,

Как ни в чём – старик солдат.

("Два солдата").

У своїй ліро-епічній поемі О.Т. Твардовський розмірковує на багато морально-етичних та філософських тем, про що свідчать і назви глав: "О войне", "О награде", "О герое", "О любви" тощо. У главі "Кто стрелял?" автор розміщує філософський роздум про смерть на війні: "А в какое время года легче гибнуть на войне?" Роздуми про заперечення смерті на війні в будь-яку пору року природно завершуються неприйняттям. Підсумки міркування супроводжуються негативною емоційною оцінкою з використанням емоційно-оцінних фразеологізмів, розташованих у градаційній послідовності:

Если горько гибнуть летом,

Если осенью – не мёд,

Если в зиму дрожь берёт,

То весной, друзья, от этой

Подлой штуки – душу рвёт

("Кто стрелял").

Завершуючи свій роздум, автор підводить читача-бійця до висновку про необхідність боротьби зі смертю й перемозі над нею. Авторський наказ оформляється також із використанням емоційно-оцінних фразеологічних зворотів:

Нет, товарищ, зло и гордо,

Как закон велит бойцу,

Смерть встречай лицом к лицу

И хотя бы плюнь ей в морду.

Если всё пришло к концу.

("Кто стрелял?").

У поемі знайшли місце такі "воєнні" фразеологізми, необхідні для опису фронтової обстановки та військових дій: глубокий тыл, огневой вал, накрыть цель, прифронтовая полоса й інші, наприклад:

Видят – вздыбился разбитый,

Развороченный накат.

Крепко бито. Цель накрыта.

("Тёркин ранен").

Не в плену тебя жестоком

По дороге фронтовой,

А в родном тылу глубоко

Оставляет Тёркин твой.

("На Днепре").

Поема наповнена солдатським гумором, засобом створення якого стали крилаті фразеологічні вирази, що побутовали в той час у солдатському середовищі, наприклад:

Ничего. С земли не стонят,

Дальше фронта не пошлют.

("Генерал").

Разделен издревле труд:

Города сдают солдаты.

Генералы их берут.

("Про солдата-сироту").

Пушки к бою едут задом.

("От автора", 2)

У процесі роботи над поемою О.Т. Твардовський створив ряд коротких, влучних, точних виразів – контекстуальних фразеологізмів, що мали містку внутрішню форму й образність:

Не зарвемся, так прорвемся.

Будем живы – не помрем.

Срок придет, назад вернемся,

Что отдали – все вернем.

("Перед боем").

Не гляди, что на груди,
А гляди, что впереди.
("Поединок").

Висловлюючи думки всіх воїнів Великої Вітчизняної, що захищали світ від коричневої чуми фашизму, автор оформляє лейтмотив поеми такими крилатими словами: "Бой идет святой и правый, смертный бой не ради славы, ради жизни на земле". З невеликими варіаціями цей лейтмотив повторюється в таких главах про перший період війни, як "Переправа", "О награде", "Поединок", наприклад:

Нет дороги, нету права
Побывать в родном селе.
Страшный бой идет, кровавый,
Смертный бой не ради славы –
Ради жизни на земле.
("О награде").

Широке використання російської фразеології дозволило автору створити поему про Велику Вітчизняну війну, розкрити внутрішній світ і витоки мужності солдата, окреслити й розв'язати багато проблем солдатського життя у важких фронтових умовах, описати любов солдата до Батьківщини, його стійкість, віру в перемогу, вміння боротися й перемагати в найжорстокішій боротьбі з ворогом.

Розробка цієї проблеми дозволить визначити особливості мовленнєвих варіацій форми фразеологізму при зображенні його значенні.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Твардовський А.Т. Василий Теркин. – М.: Детская литература., 1964. – 230 с.
2. Федосов И.А. Функционально-стилистическая дифференциация русской фразеологии. – Ростов: изд-во Ростовского университета., 1977 – 212 с.
3. Пешковский А.М. Объективная и нормативная точка зрения на язык / Основы культуры речи: Хрестоматия. – М.: Высшая школа, 1984 – 312 с.

Матеріал надійшов до редакції 1.06.2005 р.

Гужанов С.И. Фразеология поэмы А.Т. Твардовского "Василий Теркин".

В статье анализируются особенности использования фразеологических оборотов в языке поэмы А.Т. Твардовского "Василий Теркин".

Guzhanov S. I. "Phraseology of the A. T. Tvardovsky's poem "Vasily Tyorkyn"

The article highlights the peculiarities of employing phraseological units in "Vasily Tyorkin" by A. Tvardovskiy.